

Ewa SZCZEPANKIEWICZ-RUDZKA 

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

[ewa.szczepankiewicz@uj.edu.pl](mailto:ewa.szczepankiewicz@uj.edu.pl)

## ZASADA LAICKOŚCI V REPUBLIKI FRANCUSKIEJ I JEJ IMPLIKACJE PRAWNO-POLITYCZNE

### ABSTRACT

#### The Secularity Principle of the Fifth French Republic and Its Legal and Political Implications

The aim of this article is to analyze two aspects of the French principle of the secular state. The article outlines the characteristics of the normative legitimacy of the separation of church and state, focusing on the documents that introduce and specify this principle. It also presents political aspects of the separation of church and state, especially the evolution of its implementation, which has changed along with the dynamics of the social and political context.

The presented argumentation will serve to prove the thesis that the French concept of *laïcité* is not a clear and uniform political principle since its versions may significantly differ.

**Keywords:** secularity, separation of state and religion, secularism, Fifth Republic

**Słowa kluczowe:** laickość, rozdział państwa i religii, sekularyzm, V Republika

## UWAGI WSTĘPNE

Artykuł 1 konstytucji z 1958 r. stanowi, iż *Francja jest Republiką niepodzielną, świecką, demokratyczną i socjalną. Zapewnia równość wobec prawa wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie, rasę lub religię. Respektuje wszystkie przekonania [...]*<sup>1</sup>. Zasada laickości została tym samym ustanowiona jako jeden z naczelných fundamentów V Republiki, gwarant harmonijnego współżycia społecznego, wyrażonego we francuskiej formule *le vivre ensemble harmonieux*.

Obecnie, bez mała 60 lat po przyjęciu tekstu ustawy zasadniczej, nie milkną dyskusje nad znaczeniem reguły i rozwiązaniami praktycznymi w myśl zasady państwa świeckiego. Najważniejszym dokumentem formatującym relacje państwo–związki wyznaniowe pozostaje Ustawa o rozdziale Kościołów i państwa z 1905 r.<sup>2</sup>, wypracowana ponad sto lat temu w bardzo wyjątkowym kontekście społeczno-politycznym. Przyjęcie ustawy separacyjnej kończyło konflikt tzw. dwóch Francji, który antagonizował zwolenników monarchii i silnej pozycji Kościoła katolickiego z jednej strony oraz świeckiej republiki z drugiej. Ustawa, nazywana często „paktem laickim”, regulowała relacje przede wszystkim z Kościołem katolickim, tzw. Kościołem większościowym Francuzów.

Obecnie sytuacja społeczno-polityczna jest zgoła odmienna. Pewność utrzymania paktu laickiego w obliczu pojawienia się islamu francuskiego, drugiej pod względem liczby wyznawców religii we Francji, nie jest już tak oczywista. Fakt zaistnienia w przestrzeni publicznej mniejszości muzułmańskich, wykazujących silne afiliacje grupowe i wysuwających rewindykacje kulturowo-religijne, postawił funkcjonującą od 113 lat zasadę rozdziału państwa i religii przed koniecznością konfrontacji ze zjawiskiem komunitaryzmu. Zjawiskiem ocenianym często jako niepożądane, wręcz niebezpieczne, jako że republika, rozumiana jako wspólnota obywateli, nie przyznaje praw mniejszościowych wynikających z przynależności etnicznej i kulturowej oraz hołduje wolności światopoglądowej i indywidualizmowi.

Nowe wyzwania społeczno-kulturowe wymagają redefinicji funkcjonujących dotychczas pojęć i aksjomatów. W przypadku zasady laickości jest to szczególnie ważne, gdyż kontrowersje w kwestii funkcjonowania państwa świeckiego budzi nie tylko fakt pojawiania się nowych form religijności, lecz także sama reguła w znaczeniu formalno-prawnym i praktycznym.

Celem artykułu jest analiza zasady laickości w dwóch aspektach. W pierwszym, definicyjno-prawnym, zarysowana zostanie charakterystyka umocowania normatywnego zasady rozdziału państwa od religii. W tej części wywodu uwaga zostanie skupiona na dokumentach, które wprowadzają zasadę i ją interpretują. W drugim ujęciu, nazwanym na potrzeby artykułu polityczno-społeczny, ukazana zostanie ewolucja

<sup>1</sup> *Konstytucja Republiki Francuskiej*, przeł. W. Skrzydło, Warszawa 2005.

<sup>2</sup> *Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat* [Ustawa z 9 grudnia 1905 r. dotycząca rozdziału Kościołów i państwa], [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>, 20 III 2019.

praktycznego zastosowania zasady, która zmieniała się wraz z kontekstem społecznym i politycznym.

Zaprezentowana argumentacja posłuży udowodnieniu hipotezy, zgodnie z którą francuska zasada *laïcité* nie jest koncepcją jasną i jednoznaczną, którą przełożyć można by wprost na jednolitą praktykę polityczną.

## FRANCUSKA ZASADA *LAÏCITÉ*: ZAGADNIENIA DEFINICYJNO-PRAWNE

Termin *laïcité* wywodzi się z języków greckiego i łacińskiego (*λαϊκός* (*laikos*), *laos*). Zdefiniować go można jako to, co powszechne, wywodzące się z ludu i tym samym stosowane w opozycji do słowa *κληρικός* (*klerikos*), *clerc*, oznaczającego osoby i rzeczy o religijnym znaczeniu<sup>3</sup>. W filozofii politycznej Francji termin pojawił się stosunkowo późno, bo w latach 70. XIX w. Jego autorstwo przypisuje się Ferdinandowi Buissonowi, zwolennikowi uwolnienia edukacji od wpływów Kościoła katolickiego i bliskiemu współpracownikowi Jules'a Ferry'ego, który w latach 1881-1882 wprowadził ustawy o bezpłatnej (1881) oraz świeckiej i obowiązkowej szkole (1882)<sup>4</sup>. W myśli Buissona laickość można scharakteryzować jako proces, w którym *sfera publiczna i duchowa odseparowują się od siebie [...] ponieważ autonomizują, [...] w którym sfera publiczna uwalnia się od szerokiego nadzoru i wpływu ze strony Kościoła*<sup>5</sup>.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że termin został uwzględniony w Suplemencie do Słownika języka francuskiego w 1871 r., w którym czytamy, że laickość to *konceptja społeczna i polityczna polegająca na oddzieleniu religii i społeczeństwa świeckiego (conception politique et sociale impliquant la séparation de la religion et de la société civile)*<sup>6</sup>. Termin „laickość” o 10 lat poprzedził więc użycie jego formy przymiotnikowej (*laïque*) w tekście natury prawnej – ustawie o świeckiej i obowiązkowej szkole z 1882 r.

Definicję leksykalną dopełnia Słownik prawny (*Vocabulaire juridique*), zgodnie z którym *laickość jest zasadą charakteryzującą państwo, w którym wszystkie kompetencje polityczne i administracyjne należą do władz świeckich, bez udziału czy pośrednictwa władz duchownych i bez mieszania się państwa w spory religijne; niewyznaniowy charakter państwa wiąże się z jego neutralnością religijną*<sup>7</sup>.

Choć termin o francuskim rodowodzie doczekał się słownikowej definicji, normatywne rozumienie zasady tylko pozornie nie rodzi kontrowersji. Najważniejszy, referencyjny dokument normatywizujący stosunki państwo–religie, czyli Ustawa

<sup>3</sup> *Dictionnaire historique de la langue française*, red. A. Rey, Paris 1998, s. 1961.

<sup>4</sup> Szerzej zob. P. Cabanel, *Ferdinand Buisson. Père de l'école laïque*, Genève 2016, s. 40-47, *Histoire*.

<sup>5</sup> O. Roy, *La laïcité face à l'Islam*, Paris 2005, s. 40, *Essais*.

<sup>6</sup> Ch.-E. Leroux, *Le habits neufs de la laïcité*, „Les Dialogues du mémorial de Caen”, [online] [https://www.memorial-caen.fr/sites/memorial\\_caen/files/laicite.pdf](https://www.memorial-caen.fr/sites/memorial_caen/files/laicite.pdf), 20 III 2019.

<sup>7</sup> *Vocabulaire juridique*, red. G. Cornu, Paris 1987, s. 464, [cyt. za:] J. Falski, *Współczesny obraz konstytucyjnej zasady laickości we Francji. Próba syntezy*, „Przegląd Sejmowy” 2015, Vol. 5, nr 136, s. 10-11.

o rozdziale Kościołów i państwa, ani w tytule, ani w treści artykułów nie używa *expressis verbis* pojęcia „laickość”. W art. 1 ustawy można wyczytać, iż *Republika zapewnia wolność sumienia. Gwarantuje swobodne wykonywanie praktyk religijnych jedynie z [...] ograniczeniami, powziętymi w interesie porządku publicznego*<sup>8</sup>. Konstytucja z 1946 r. wypełnia ten brak, co więcej – umocowuje konstytucyjnie zasadę laickości. W sposób nieco bardziej rozszerzony zostaje ona powtórzona w pozostającej w mocy ustawie zasadniczej z 1958 r. Niemniej jednak odczytywanie zasady laickości nawet zgodnie z ideą tzw. bloku konstytucyjnego, w którym uwzględnia się również dokumenty wymienione w Preambule konstytucji z 1958 r.<sup>9</sup>, nie dostarcza jasności definicyjnej standardu konstytucyjnego.

Należy zauważyć, że analizowanej zasadzie separacyjnej nie można odmówić wartości reguły prawnej. Pojawia się ona w aktach prawnych niższego rzędu, zwłaszcza w opiniach i orzeczeniach instytucji sądowych, Trybunału Konstytucyjnego, Rady Stanu i sądów niższej instancji, oraz w już wspomnianych aktach stanowiących źródła prawa konstytucyjnego. Z drugiej zaś strony brak definicji standardu konstytucyjnego sprawia, że laickość jest koncepcją modyfikowalną, co może rodzić zarówno pozytywne, jak i negatywne konsekwencje. Pozwala bowiem na dostosowywanie ponad stuletniej koncepcji do współczesnych kontekstów społeczno-politycznych. Równocześnie powoduje erozję znaczenia normy konstytucyjnej i możliwość jej instrumentalizacji<sup>10</sup>.

Dokonując analizy tekstów fundamentalnych dla wykształcenia się zasady laickości we Francji: konstytucji z 1958 r., Ustawy o rozdziale Kościołów i państwa z 1905 r. oraz ustaw z lat 1881-1886 ustanawiających edukację podstawową obowiązkową, bezpłatną i laicką<sup>11</sup>, Maurice Barbier wysuwa tezy o funkcjonowaniu dwóch laickości o różnym znaczeniu. Pierwsza z nich, tzw. laickość legislacyjna, odczytywana z wymienionych ustaw, ma wymiar negatywny. Ustawa o rozdziale Kościołów i państwa opiera się na dwóch przesłankach: braku uznania kultów i religii oraz zakazie finansowania ich ze środków publicznych (z drobnymi wyłączeniami ujętymi w art. 2). Negatywny charakter laickości wyznaczają też ustawy o szkolnictwie podstawowym z drugiej połowy XIX w., zwłaszcza ustawa Gobleta z 1886 r. Każdorazowo ustawowe unormowanie

<sup>8</sup> *Loi du 9 décembre 1905...*

<sup>9</sup> W preambule do konstytucji z 1958 r. wskazano przywiązanie do praw człowieka ujętych w Powszechnej deklaracji praw człowieka oraz potwierdzonych i uzupełnionych w preambule do konstytucji 1946 r. Por. M. Szewczyk, *Ewolucja republikańskiej laickości we Francji od czasu uchwalenia ustawy o rozdziale Kościołów od Państwa z dnia 9 grudnia 1905 r. – wybrane problemy prawne*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, Vol. 21, nr 5, s. 79-80.

<sup>10</sup> Wnikliwą analizę wykładni orzeczniczej zasady laickości przeprowadził Jacek Falski. J. Falski, *Współczesny obraz konstytucyjnej zasady laickości...*, s. 9-33.

<sup>11</sup> Mowa tu o ustawach – zwanych ustawami Ferry’ego, od nazwiska twórcy oraz ministra edukacji w latach 1879-1883 – wprowadzających zasadę nieodpłatności szkoły podstawowej (ustawa z 1881 r.) oraz czyniących szkołę laicką i obowiązkową (dwie ustawy z 1882 r.) oraz o tzw. ustawie Gobleta z 1886 r., wyłączającej możliwość nauczania w instytucjach edukacji publicznej przez osoby duchowe i członków kongregacji religijnych. *Dossier d'histoire: les lois scolaires de Jules Ferry*, [online] <http://www.senat.fr/evenement/archives/D42/>, 20 III 2019.

zasady opiera się na wykluczeniu religii i jej przedstawicieli ze sfery publicznej, państwa i szkoły<sup>12</sup>.

Konstytucyjny wymiar laickości jest zgoła odmienny. Lakoniczne unormowanie relacji państwo–religie zdaniem Barbiera nie pozwala na jasne dookreślenie, czym jest laickość konstytucyjna. Zawarte w art. 1 ustawy zasadniczej z 1958 r. zapewnienie równości wszystkim obywatelom bez względu na religię i uznanie dla wszystkich przekonań pozwala przypisać laickości pozytywny charakter. Stąd w przypadku tekstu konstytucji zasadne jest mówienie o tzw. laickości neutralnej<sup>13</sup>.

Nasuwa się pytanie: czy te dwie laickości – laickość jako rozdział Kościołów i państwa oraz laickość jako neutralność – są ze sobą tożsame. Wskazywałyby na to logika państwa prawa i hierarchia źródeł praw w V Republice Francuskiej, a także konkluzje debat nad konstytucją z 1946 r.<sup>14</sup>

Przy założeniu identyczności dwóch interpretacji zasady laickości, legislacyjnej i konstytucyjnej, zastanawiający jest fakt statusu, z jakiego korzystają choćby trzy departamenty wschodniej Francji (Górny Ren, Dolny Ren i Mozela), w których ma zastosowanie konstytucja, a które nie zostały objęte ustawą z 1905 r. z chwilą przyłączenia do Francji w 1919 r. W przypadku regionu Alzacji-Mozeli utrzymano status religii uznanych, z którego korzystają Kościół katolicki, gmina luterska oraz gmina żydowska, i tym samym ich finansowanie z budżetu państwa. Stwierdzenie niekompatybilności ustawy z 1905 r. z sytuacją religijną regionów wschodnich przy jednoczesnym zastosowaniu wobec nich konstytucji *en bloc* pozwala podtrzymać tezę o braku identyczności laickości-rozdziału i laickości-neutralności<sup>15</sup>. Konkludując rozważania, można zatem stwierdzić, iż laickość konstytucyjna definiowana jest przez neutralność państwa w kwestiach religijnych, a nie przez rozdział religii od państwa. To, co rozumie się pod pojęciem neutralności, wymaga natomiast doprecyzowania. Może ona bowiem mieć sens negatywny jako wykluczenie religii ze sfery publicznej lub sens neutralny, kiedy religie traktowane są na równym poziomie, bez wyróżnienia którejkolwiek.

W doprecyzowaniu pojęcia *laïcité* bezsprzeczną rolę odegrała powołana w lipcu 2003 r. komisja pod przewodnictwem Bernarda Stasiego, która podjęła rozważania nad możliwościami zastosowania zasady laickości w republice. Powołanie tego gremium przez ówczesnego prezydenta Francji Jacques'a Chiraca nie było przypadkowe. Pomysł zrodził się z konieczności odpowiedzenia na pytanie o możliwość noszenia symboli religijnych w szkole publicznej, w związku z zaistniałą tzw. aferą chustkową we Francji,

<sup>12</sup> M. Barbier, *Pour une définition de la laïcité française*, „Le Débat” 2005, Vol. 134, nr 2, s. 134.

<sup>13</sup> *Tamże*.

<sup>14</sup> Tenże, *Laïcité: questions à propos d'une loi centenaire*, „Le Débat” 2003, Vol. 127, nr 5, s. 160.

<sup>15</sup> Dylematu prawnego i politologicznego w kwestii relacji Ustawy o rozdziale Kościołów od państwa oraz konstytucji Francji nie rozstrzygnęła Rada Konstytucyjna, która w lutym 2013 r. (Decyzja nr 2012-297 QPC z 21 II 2013) w odpowiedzi na zapytanie konstytucyjne priorytetowe podważające konstytucyjność regulacji umożliwiających finansowanie kultu w regionie Alzacji-Mozeli uznała, że prawo lokalne obowiązujące w rzeczonych regionach jest zgodne z konstytucją. Szerzej zob. H. Bouillon, *Le contenu et la valeur juridique du principe de laïcité*, „Les Annales de droit” 2014, r. VIII, [online] <https://journals.openedition.org/add/697>, 20 III 2019.

której punktem zwrotnym było niedopuszczenie do noszenia hidżabu przez muzułmanki podczas lekcji szkolnych w Creil w 1989 r.

Przedstawiony w grudniu 2003 r. raport wskazuje, iż *laïcité* nie może być rozumiana wyłącznie jako *neutralność instytucji państwa*<sup>16</sup>. W standardzie tym, jak wskazuje paragraf 1 dokumentu, znajdują się cztery elementy. Pierwszy z nich to niezależność władzy politycznej od wszelakiego rodzaju nurtów duchowych i religijnych. Zasadę tę możemy zatem dointerpretować jako zakaz interwencji sfery publicznej w kwestie religijne przy równoczesnym braku wpływów religii w politykach publicznych. Drugi punkt wskazuje na gwarancje wolności sumienia i wykonywania kultu. Pewne *novum* w ujmowaniu relacji państwo/Kościół i wyznania w stosunku do tekstów konstytucji i ustawy z 1905 r. stanowią punkty trzeci i czwarty, w których zawarto spoczywający na przedstawicielach religii i ich wiernych obowiązek podejmowania wysiłków adaptacyjnych mających na celu dobro życia wspólnego. Dołączenie do definicji laickości elementów służących utrzymaniu harmonijnego i pokojowego współżycia społecznego można odczytywać jako przesłankę wzmacniającą neutralność państwa i trwałość paktu republikańskiego<sup>17</sup>. Skupienie uwagi na wolności religijnej, pluralizmie wyznaniowym z jednej strony oraz imperatywie społecznej kohezji z drugiej, stanowi próbę pogodzenia islamu z wartościami republikańskimi. Laickość jako jedna z nich ma stanowić wartość, regułę integrującą wokół zasad wspólnych<sup>18</sup>.

Na uwagę zasługuje fakt, iż w tym samym okresie zostało wydane orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego, który w jednej z jego części dokonał wykładni zasady zawartej w art. 1 konstytucji<sup>19</sup>. W punkcie 18. potwierdzono, iż *niezgodne z konstytucją jest wysuwanie roszczeń religijnych [...], powoływanie się na przekonania religijne w celu niewypełnienia lub uchylania się od obowiązków i reguł wspólnych, [...] które mogą wpływać (negatywnie) na relacje między instytucjami publicznymi a jednostkami*. Interpretacja Trybunału jednoznacznie współgra z aktualną debatą, wypływającą z konieczności „ułożenia relacji” pomiędzy instytucjami publicznymi a religią muzułmańską. Podkreślenie pierwszeństwa zasad wspólnych-republikańskich przed przekonaniem osobistymi wskazuje równocześnie na ograniczenie wolności indywidualnych, co niejednokrotnie podnoszą krytycy takiej wykładni zasady świeckości państwa. Co więcej, przyjęta

<sup>16</sup> *Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République*, Commission Stasi, [online] <http://www.ladocumentationfrancaise.fr>, 11 III 2019.

<sup>17</sup> Raport komisji Stasiego stał się podstawą do opracowania ustawy zakazującej noszenia widocznych symboli religijnych w publicznych placówkach oświatowych. Zob. *Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics*, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?categorieLien=id&cidTexte=JORFTEXT000000417977>, 17 III 2019. Szerzej zob. R. Jankowska, *Islam w przestrzeni publicznej laickiej Francji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 2018, Vol. 25, z. 1, s. 96-98, [online] [http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10\\_17951\\_k\\_2018\\_25\\_1\\_89/c/5919-5444.pdf](http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_k_2018_25_1_89/c/5919-5444.pdf), 20 III 2019.

<sup>18</sup> M. Barbier, *Pour une définition...*, s. 134.

<sup>19</sup> *Décision n° 2004-505 DC du 19 novembre 2004 sur Traité établissant une Constitution pour l'Europe* [Decyzja nr 2004-505 DC z 19 XI 2004 na temat Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy], [online] <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2004/2004505DC.htm>, 17 III 2019.



linia wykładnicza nie wypełnia luki: braku precyzji laickości rozumianej jako neutralność państwa, ponieważ skupia się na obowiązkach jednostki w jej relacjach z instytucjami publicznymi. Milczy zaś w kwestii obowiązków i zasad instytucji publicznych w relacjach z jednostką. Przyjęta w dniu 20 kwietnia 2016 r. ustawa dotycząca bezstronności oraz praw i obowiązków funkcjonariuszy państwowych, nakładająca obowiązek wykonywania funkcji w poszanowaniu zasady laickości i tym samym powstrzymywania się od manifestowania przekonań i poglądów religijnych, tylko częściowo wypełnia tę lukę<sup>20</sup>.

## EWOLUCJA ZASADY LAICKOŚCI W UJĘCIU POLITYCZNO-SPOŁECZNYM

Brak jednolitej i pełnej definicji prawnej zasady laickości republiki rodzi konsekwencje dla jej zastosowania praktycznego. Opierając się na piśmiennictwie największego we Francji teoretyka zasady rozdziału państwa od religii i twórcy socjologii laickości jako dyscypliny – Jeana Baubérota<sup>21</sup>, zasadne jest rozpatrywanie francuskiej zasady laickości w liczbie mnogiej. Baubérot wskazuje, że praktyczne zastosowanie koncepcji przybierało różne wymiary, dopasowując się poniekąd do wymogów czasu i przestrzeni oraz określonego kontekstu społecznego. W ostatniej monografii dotyczącej zasady laickości, *Les sept laïcités françaises. Le modèle français de laïcité n'existe pas*, socjolog wyróżnił siedem rodzajów laickości. Typologia ma charakter porządkujący. Autor identyfikuje pojawiające się wymiary laickości, które dominowały w okresie formowania się prawa o rozdziale religii od państwa oraz obecnie, w trakcie obowiązywania zasady. Do zbadania wymiarów laickości posłużył model tzw. typu idealnego Maxa Webera. To konstrukt, który pozwala na wyodrębnienie różnic, typów wiodących, składających się na różnorodną rzeczywistość badanego zjawiska – w tym przypadku zasady laickości<sup>22</sup>.

<sup>20</sup> *Loi n° 2016-483 du 20 avril 2016 relative à la déontologie et aux droits et obligations des fonctionnaires* [Ustawa nr 2016-483 z 20 IV 2016 dotycząca zasad etyki oraz praw i obowiązków funkcjonariuszy państwowych], [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000032433852&categorieLien=id>, 20 III 2019.

<sup>21</sup> Jean Baubérot – francuski socjolog i historyk, kierownik Katedry Historii i Socjologii Laicyzmu w École Pratique des Hautes Études (EPHE) na paryskiej Sorbonie. Autor monografii w zakresie francuskiej zasady świeckości państwa: *La laïcité, quel héritage? De 1789 à nos jours*, Genève 1990, *Entrée Libre*, nr 8; *Vers un nouveau pacte laïque?*, Paris 1990; *Histoire de la laïcité en France*, Paris 2017; *La laïcité falsifiée*, Paris 2012, *Cahiers Libres*; *Les sept laïcités françaises. Le modèle français de laïcité n'existe pas*, Paris 2015. Redaktor pracy zbiorowej *La Laïcité à l'épreuve. Religions et libertés dans le monde*, Paris 2004, *Tour du Sujet*.

<sup>22</sup> Weber stworzył ten konstrukt do analizy nie tylko przywództwa politycznego i zjawiska biurokracji, lecz także postaw religijnych. Zgodnie z definicjami modelu w ujęciu weberiańskim typ idealny jest obrazem myślowym, który nie jest historyczną rzeczywistością, ani tym bardziej rzeczywistością „właściwą” i który nie istnieje po to, by służyć nam jako schemat, do którego przyrównuje się rzeczywistość w charakterze egzemplarza. Typ idealny ma znaczenie idealnego pojęcia granicznego, do którego przyrównuje się rzeczywistość, by wyeksponować pewne istotne części jej namacalnej empirycznej zawartości. Analiza

Każdemu dominującemu w danym okresie modelowi Baubérot nadał nazwę przymiotnikową. Trzy pierwsze rodzaje laickości przypadają na okres kształtowania się zasady. Rok bazowy wyznacza rewolucja francuska (1789-1799), końcową zaś cezurę – rok 1905, kiedy przyjęto Ustawę o rozdziale Kościołów i państwa.

Pierwsze wcielenia standardu laickości, tzw. laickości historyczne, charakteryzują procesy zachodzące w fazie „konfliktu dwóch Francji” – wyrażenia, jak zauważono we wstępie, symbolizującego antagonizm między zwolennikami Francji republikańskiej, ideologicznie opierającej się na myśli oświeceniowej, racjonalizmie i wolności człowieka, oraz zwolennikami Francji tradycjonalistycznej, nawiązującej do jej korzeni chrześcijańskich. Laickość nurtu gallikańskiego (model 1), która dominowała do początków III Republiki Francuskiej (1870<sup>23</sup>), nie była antyreligijna<sup>24</sup>. Przypisać jej można raczej charakter antyklerykalny, odczytywany w dążeniu do ograniczenia znaczenia Kościoła katolickiego oraz jego hierarchów w społeczeństwie francuskim. Punkt wyjścia stanowi rewolucja francuska. Wraz z nią pojawiła się idea państwa laickiego, neutralnego względem kultu, niezależnego od duchowieństwa, wolnego od ideologii i wszelkich koncepcji teologicznych. Celami nadrzędnymi były: wolność sumienia i wyznania oraz równość obywateli wobec prawa, bez względu na przynależność religijną. Narzędziami urzeczywistnienia laickiego państwa tego nurtu były przede wszystkim zerwanie konkordatu ze Stolicą Apostolską oraz wprowadzenie konstytucji cywilnej duchowieństwa w 1791 r. Posunięcia te pozwoliły z jednej strony na uwolnienie się spod kontroli Stolicy Apostolskiej i zniesienie monopolu religii katolickiej, z drugiej zaś – wraz z wprowadzeniem kategorii kultów uznanych, obowiązkowej przysięgi wierności republice nałożonej na duchownych i przemodelowaniem instytucji kościelnych – sprawiły, że religia została poddana kontroli państwa<sup>25</sup>.

Swoiste „upaństwowienie religii” w nurcie laickości gallikańskiej stanowi próbę uczynienia z niej religii obywatelskiej i przypisanie jej charakteru utylitarne. Takie

---

czterech wybranych elementów składowych (wolność wyznania, równość praw religii – zasada braku dyskryminacji religijnej, rozdział religii i państwa, neutralność państwa) posłużyła socjologowi do wyabstrahowania z procesu laickości pewnych typów wiodących określających relację państwo–religia, funkcjonujących w przeszłości i aktualnie. Szerzej zob. J. Baubérot, *Les sept laïcités françaises...*, s. 16; J. Baubérot, M. Milot, *Laïcités sans frontières*, Paris 2011, s. 20-25, *La Couleur des Idées*; M. Weber, *Racjonalność, władza, odczarowanie*, oprac. i przeł. M. Holona, Poznań 2004, s. 175.

<sup>23</sup> W literaturze przedmiotu wzmiankuje się, że okres Konsulatu i Pierwszego Cesarstwa (tzw. okres napoleoński) stanowi zerwanie z zasadą separacji religii i państwa. Niemniej jednak analiza okresu napoleońskiego wyłącznie przez pryzmat przywróconego w 1801 r. konkordatu jest zbyt dalece idącym uproszczeniem. Zmiana w dwustronnych relacjach w stosunku do okresu *ancien régime* jest znaczna. Katolicyzm nie jest wówczas religią oficjalną Francji, ale religią większości Francuzów. Podobnie jak w okresie porewolucyjnym religii przypisywane są funkcje utylitarne. Katolicyzm nie ma monopolu, zostaje wprowadzona kategoria kultów uznanych (obok Kościoła katolickiego korzystają z niej gmina luterńska i żydowska). W swoich fundamentach państwo pozostaje laickie, kodeks cywilny nie wzmiankuje religii. Zostają wprowadzone obowiązek małżeństw cywilnych i prawo rozwodu, a prowadzenie rejestru obywatelskiego jest wyjęte spod kompetencji Kościoła. Szerzej zob. J. Baubérot, *Histoire de la laïcité...*, s. 19-24.

<sup>24</sup> Por. *tamże*, s. 5-19; tenże, *Les sept laïcités françaises...*, s. 30.

<sup>25</sup> Szerzej zob. tenże, *Histoire de la laïcité...*, s. 5-19; G. Haarscher, *La laïcité*, Paris 2011, s. 11-16, *Que Sais-Je?*, 3129.



pojmowanie religii było zgodne z myślą Jeana-Jacques'a Rousseau, jednego z ideowych ojców rewolucji, który postulował potrzebę utworzenia religii cywilnej, nazywanej przez niego obywatelską, stanowiącej funkcjonalny wymóg społeczeństwa wstępującego w fazę pluralizmu politycznego. Religia obywatelska była zabezpieczeniem przed anarchią i rozpadem więzi społecznych, a także gwarantem umowy społecznej<sup>26</sup>.

Nurt laickości gallikańskiej kładzie nacisk na wolność sumienia, którą nabywa się w drodze emancypacji od wszelkich doktryn, prądów myślowych i ideowych. W debacie wokół ustawy o rozdziale religii od państwa na przełomie wieków XIX i XX reprezentował go Émile Combes, przedstawiciel radykalnej lewicy francuskiej, premier rządu w latach 1902-1905. W swej wersji współczesnej nurt ten odradza się wraz z kwestią obecności symboli religijnych w przestrzeni wspólnej i towarzyszy debacie nad ustawą zakazującą symboli lub strojów podkreślających przynależność religijną w szkołach. Powinny one pozostać przestrzenią neutralną, promującą myślenie za pomocą takich narzędzi, jak rozum i nauka. Nakrycie głowy w postaci chusty muzułmańskiej jest postrzegane jako opresyjne, podporządkowujące. Cel nadrzędny stanowi wyeliminowanie różnic, partykularyzmów, również tych religijnych, i w efekcie utworzenie zuniformalizowanej przestrzeni publicznej.

Przedstawicielem i orędownikiem nurtu laickości analizowanego trendu jest Régis Debray, filozof, polityk i twórca Komitetu Laickości Republikańskiej (Comité Laïcité République, CLR), utworzonej z chwilą zaistnienia we Francji *sprawy chust muzułmańskich*<sup>27</sup>. Zasada laickości, zgodnie z filozofią aktywistów CLR, nie jest wyłącznie regułą prawną, ale posiada *wartość emancypacyjną, przekraczającą zasady wolności sumienia i wyznania*<sup>28</sup>.

Taka argumentacja uosabia dzisiejsze rozumienie laickości republikańskiej. Żywotność tego nurtu wskazują przyjęte rozwiązania szczegółowe w zakresie funkcjonowania wyznań w przestrzeni publicznej: wspomniana ustawa dotycząca – zgodnie z zasadą świeckiego państwa – noszenia symboli lub strojów podkreślających przynależność religijną w szkołach, gimnazjach i liceach publicznych (2004)<sup>29</sup>, ustawa o zakazie zakrywania twarzy w miejscach publicznych (2010)<sup>30</sup>, okólnik „Chatel” zabraniający noszenia widocznych symboli religijnych przez osoby sprawujące opiekę dodatkową (towarzyszące) dzieciom podczas wycieczek szkolnych (2012)<sup>31</sup>.

<sup>26</sup> J. Babérot, *Histoire de la laïcité...*, s. 7.

<sup>27</sup> *Création d'un comité Laïcité-République*, „Le Monde” 1991, 13 II, [online] [https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/02/13/creation-d-un-comite-laicite-republique\\_4013763\\_1819218.html](https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/02/13/creation-d-un-comite-laicite-republique_4013763_1819218.html), 19 III 2019.

<sup>28</sup> P. Kessel, *La laïcité est le moyen de la paix sociale*, 18 XI 2017, [online] <https://www.marianne.net/debats/tribunes/la-laicite-est-le-moyen-de-la-paix-sociale>, 20 III 2019.

<sup>29</sup> *Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004...*

<sup>30</sup> *Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public*, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000022911670&categorieLien=id>, 20 III 2019.

<sup>31</sup> Okólnik przyjęty 27 III 2016 r. Szerzej zob. S. Chesnel, *Mères voilées interdites de sorties scolaires*, „L'Express” 2014, 9 V, [online] [https://www.lexpress.fr/education/meres-voilees-interdites-de-sorties-scolaires\\_1537358.html](https://www.lexpress.fr/education/meres-voilees-interdites-de-sorties-scolaires_1537358.html), 20 III 2019.

Znacznie bardziej radykalny charakter ma nurt laickości antyreligijnej (model 2), zwanej niekiedy laickością walki<sup>32</sup>. W tej odsłonie wolność sumienia nie uwzględnia wolności religii i wyznania, gdyż każda religia co do zasady jest zniewalająca i opresyjna<sup>33</sup>. Celem ostatecznym ma być wyrugowanie religii z przestrzeni publicznej, a z czasem także prywatnej. Proces laicyzacji państwa stanowi etap na drodze sekularyzacji społeczeństwa. Postawom antyklerykalnym i antyreligijnym sprzyjał klimat polityczny okresu III Republiki Francuskiej (1870-1940). Jej konsolidacja wymagała radykalnego ograniczenia roli społecznej i politycznej Kościoła katolickiego, zwolennika restauracji monarchii. Miejscem krzewienia idei republikańskich miała stać się szkoła, stąd też jej rozdział od Kościoła stanowił priorytet polityczny ostatnich dziesięcioleci XIX w., obrany przez Jules'a Ferry'ego i jego towarzyszy walki: Léona Gambettę, Paula Berta czy René Gobleta<sup>34</sup>. Laicyzacja edukacji nastąpiła wraz z wprowadzeniem reform Ferry'ego z lat 1881-1882. Goblet zakończył jego dzieło, wprowadzając w 1886 r. ustawę, w której rozciągnięto zasadę neutralności na osoby nauczające, wykluczając duchownych i zakonników z grona pedagogicznego<sup>35</sup>. W debacie wokół ustawy o rozdziale religii i państwa zwolennikiem opcji radykalnej laicyzacji był Maurice Allard, poseł w Izbie Deputowanych w latach 1898-1910, który opowiadał się za interwencjonizmem państwa w kwestie religijne prowadzącym do jego pełnej laicyzacji<sup>36</sup>. Celem ostatecznym byłaby pełna emancypacja w stosunku do religii i hierarchów kościelnych.

Aktualnie nurt reprezentowany jest choćby przez takie inicjatywy, jak Riposta Laicka (Riposte laïque) oraz Blok tożsamościowy (Bloc identitaire). Oba ugrupowania głoszą hasła skrajnie prawicowe oraz islamofobiczne, co obrazuje ciekawe przejście nurtu radykalnego laickości, pierwotnie reprezentowanego przez partie lewicy, na przeciwny biegun sceny politycznej. Z drugiej zaś strony retoryka zwolenników laickości antyreligijnej nie dotyczy religii w różnych jej odsłonach, lecz uderza niemal wyłącznie w islam<sup>37</sup>.

Dwie kolejne odsłony laickości wyróżnione przez Baubérota ukształtowały się bezpośrednio w okresie prac nad redakcją Ustawy o rozdziale Kościołów i państwa z 1905 r. Ich przymiotnikowe określenia: laickość-rozdział absolutny (model 3: *laïcité séparation absolue*) i laickość-rozdział kompromisowy (model 4: *laïcité séparation de compromis*) jednoznacznie wskazują na dwa nurty debaty, która odbyła się we Francji w początkach XX w.<sup>38</sup>

Pierwszy z nich był reprezentowany przez przewodniczącego komisji parlamentarnej pracującego nad redakcją tekstu normy prawnej Fernanda Buissona, drugi przez posła sprawozdawcę prac komisji przed izbą parlamentu: Aristide'a Brianda. Te dwie

<sup>32</sup> J. Baubérot, *Les sept laïcités...*, s. 45-56.

<sup>33</sup> *Tamże*, s. 45.

<sup>34</sup> J. Baubérot, *Histoire de la laïcité...*, s. 39-40.

<sup>35</sup> Szerzej zob. K. Orzeszyna, *Świeckość szkoły a nauczanie religii we Francji*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2004, r. XIV, z. 2, s. 8-13.

<sup>36</sup> *Dictionnaire des parlementaires français. Notices biographiques sur les ministres, sénateurs et députés français de 1889 à 1940*, red. J. Jolly, Paris 1960.

<sup>37</sup> J. Baubérot, *Les sept laïcités françaises...*, s. 72.

<sup>38</sup> *Tamże*, s. 82-101.

odslony laickości-rozdziału bezsprzecznie łączy fakt, iż obie uznają jednostkę za potencjalny byt religijny, posiadający prawo do zrzeszania się w zbiorowej organizacji religijnej, oraz obowiązek zabezpieczania tego prawa przez państwo. Innymi słowy, upraszczając znaczenie ustawy separacyjnej z 1905 r., czytanej łącznie z ustawą o wolności stowarzyszeń z 1901 r.: republika nie uznaje religii i jej form organizacyjnych jako instytucji publiczno-prawnych, ale uznaje fakt religijności swoich obywateli. Dopuszcza zatem możliwość swobodnego stowarzyszania się na podstawie przynależności religijnej. Możliwość *zbiorowej organizacji kultu* wpisuje się w prawo wolności stowarzyszania się i sumienia jednostek<sup>39</sup>.

Różnic między opcją separacji absolutnej oraz kompromisowej dopatrywać należy w kwestiach finansowania kultu religijnego. Spór między Buissonem i Briandem dotyczył zagadnienia opłacania kultu.

Odpowiedzi na pytanie, która z opcji przeważała, dostarcza wnikliwa lektura pierwszych artykułów ustawy z 1905 r. W początkowych zapisach art. 2 przyznano, iż *Republika nie uznaje, nie opłaca i nie subwencjonuje żadnego z wyznań*. Takie ujęcie współgra z nurtem absolutnym, zgodnie z którym organizacjom o charakterze religijnym nie powinno być gwarantowane żadne finansowanie ze środków publicznych. Wyjątek od tej zasady, zawarty już w pierwotnym tekście art. 2, dotyczy możliwości pokrywania z budżetu państwa wydatków związanych z zapewnieniem przez duchownych posług religijnych w instytucjach publicznych<sup>40</sup>. Ta z pozoru antynomia dyspozycji ustawy z 9 grudnia 1905 r. wskazuje na zwycięstwo opcji kompromisowej. Wersja ta miała w nadrzędnym założeniu dowartościować Kościół katolicki i zakończyć okres „konfliktu dwóch Francji”.

Kompromisowy charakter laickości-rozdziału można wyczytać również z innych decyzji prawnych łagodzących postawy wobec Kościoła większościowego Francuzów. Przesłankę kompromisu z Kościołem katolickim stanowiło podpisanie konkordatu ze Stolicą Apostolską w 1924 r. Stało się to możliwe dzięki uznaniu (decyzją Rady Stanu z 1923 r.) tzw. stowarzyszeń diecezjalnych powoływanych wyłącznie przez osoby duchowne, w których biskup sprawuje wspólnie ze Stolicą Apostolską funkcję zwierzchnika, a statut odpowiada założeniom doktryny Kościoła, za zgodne z Ustawą o rozdziale Kościołów i państwa z 1905 r. W konsekwencji udało się dojść do porozumienia z Kościołem katolickim, który początkowo wyraźnie sprzeciwiał się regulacjom dotyczącym stowarzyszeń kultowych, uznając je za niezgodne ze swoją strukturą wewnętrzną<sup>41</sup>.

Współcześnie żywotność idei laickości w nurcie separacyjnym, jak wskazuje Baubérot, odnajdywać można w hasłach głoszonych w ramach Ligi Nauczania (Ligue de l'enseignement). Jej zwolennicy sprzeciwiali się ustawie z 2004 r. zakazującej symboli religijnych w przestrzeni publicznej, optując za zachowaniem prawa do wolności

<sup>39</sup> J. Baubérot, *Le modèle français de laïcité n'existe pas, ou les six laïcités françaises*, Histoire Engagée, 19 II 2014, s. 6, [online] <http://histoireengagee.ca/?p=4068>, 18 III 2019.

<sup>40</sup> M. Szewczyk, *Ewolucja republikańskiej laickości...*, s. 76-77. Wsparcie materialne państwa dla wspólnot konfesyjnych wynika także z postanowień art. 13 ustawy separacyjnej, zgodnie z którymi miejsca kultu (głównie kościoły katolickie) zostały włączone do dóbr państwowych, a następnie, już w charakterze obiektów publicznych, udostępnione do użytku dla wiernych. *Tamże*, s. 77.

<sup>41</sup> *Tamże*, s. 76.

sumienia i do różnorodności (*droit à la différence*) oraz za zaprzestaniem działań prowadzących do uniformizacji sfery publicznej<sup>42</sup>.

Piąte i szóste wcielenie laickości, laickość otwarta (*laïcité ouverte*) i laickość tożsamościowa (*laïcité identitaire*), ukształtowały się w toku obowiązywania Ustawy o rozdziale Kościołów i państwa i, co warto podkreślić, w odmiennym kontekście społecznym.

Oba typy otworzyły debatę nad laickością wraz z odrodzeniem we Francji religijności w nowej odsłonie – muzułmańskiej. Powrót religii z rytuałami i kultem obecnym w przestrzeni publicznej datowany jest umownie na lata 80. XX w. i wiąże się z dynamicznym napływem imigrantów z byłych kolonii i dominiów francuskich w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie. Dla nowo przybywającej ludności religia stała się elementem autoidentyfikacji. Baubérot zauważa, że w odpowiedzi na pojawienie się islamu we Francji zasada rozdziału laickości ewoluowała w dwóch, wydawać by się mogło, opozycyjnych kierunkach. Po jednej stronie znaleźli się zwolennicy opcji otwartej, przychylniej uznaniu religijności społeczeństwa i modelowaniu zasady rozdziału w duchu tzw. akomodacji. Po przeciwległej stronie stanęli przeciwnicy uznania roszczeń kulturowo-religijnych mniejszości muzułmańskich.

Przedstawicielem i promotorem obozu pierwszego typu jest sam twórca modelu i badacz laickości, Baubérot. Nadając jej z czasem inne określenia przymiotnikowe, takie jak „laickość inkluzywna”, „integrująca” (*laïcité inclusive, intégrationniste*), wskazuje on na rolę, jaką państwo winno pełnić w integracji napływowej ludności o odmiennej kulturze. Opiera się przy tym na stwierdzeniu, że wykluczenie, niedowartościowanie potrzeb duchowych społeczeństwa może prowadzić do poczucia niesprawiedliwości i dyskryminacji, a w ostateczności do integryzmu religijnego<sup>43</sup>. Model relacji religie–państwo w nurcie otwartym promuje postawę kompromisową i akomodacyjną wobec religii. Rozwiązania prawno-administracyjne, takie jak: podtrzymanie w mocy ustawy o finansowaniu z budżetu państwa szkół konfesyjnych<sup>44</sup>, działania na rzecz utworzenia Francuskiej Rady ds. Kultu Muzułmańskiego, promocja szkoły kształcącej imamów, są wyrazem adaptacyjnej polityki państwa. Jednak zdaniem zwolenników radykalnej laicyzacji państwa stanowią one wyraz jego ingerencji w kwestie wyznaniowe i tym samym wyłom we francuskiej zasadzie separacji sfery publicznej i prywatnej.

W opozycji do idei laickości otwartej pozostaje laickość tożsamościowa. W tym pojęściu dochodzi do dystynkcji między religiami historycznie kształtującymi Francję a tymi, które zostały „importowane”. Przyjęty podział jednoznacznie wskazuje na prymat Kościoła katolickiego nad innymi, tzw. imigranckimi wyznaniem.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że narrację laickości typu identyfikacyjnego zapoczątkował były prezydent Francji Nicolas Sarkozy. Przemawiając w Pałacu Laterańskim

<sup>42</sup> J. Baubérot, *Les sept laïcités françaises...*, s. 113.

<sup>43</sup> Tenże, *La laïcité entre citoyenneté et droit de l'homme*, [w:] *Religion et politique, une liaison dangereuse?*, red. T. Ferencchi, Bruxelles 2004, s. 239-245, *Interventions*.

<sup>44</sup> *Loi n° 59-1557 du 31 décembre 1959 sur les rapports entre l'Etat et les établissements d'enseignement privés* [Ustawa nr 59-1557 z 31 XII 1959 dotycząca relacji między państwem i instytucjami edukacji prywatnej], „Journal Officiel de la République Française”, 3 I 1960. Szerzej zob. M. Szewczyk, *Ewolucja republikańskiej laickości...*, s. 78.

w Rzymie w grudniu 2007 r. podkreślał, że *katolicyzm we Francji nie może być postrzegany tylko i wyłącznie przez pryzmat religii [...] stanowi bowiem kulturowy wyznacznik tożsamości francuskiej*<sup>45</sup>. Desygnatem laickości tożsamościowej, zwanej niekiedy pozytywną, jest nieustanne nawiązywanie do chrześcijańskich korzeni V Republiki. Dyskurs o Francji chrześcijańskiej często pojawia się w kontrze do islamu. Katolicyzm stanowi system stałych i pewnych odniesień kulturowych, zasadniczy element dziedzictwa narodowego i równocześnie narzędzie polityczne służące uzasadnieniu podejmowanych decyzji<sup>46</sup>. W tym modelu laickość dowartościowuje tradycję katolicyzmu francuskiego i nadaje jej znaczenie wartości transhistorycznej, będącej zaporą przed islamizacją Francji i zagrożeniem komunotaryzmem<sup>47</sup>. Przypisywana jest ona partiom prawej strony sceny politycznej: Unii na rzecz Ruchu Ludowego i – w bardziej konfrontacyjnym charakterze – Frontowi Narodowemu Marine Le Pen.

Ostatnią, siódmą odsłoną laickości w typologii Baubérota jest laickość typu konkordatowego. Wyróżnienie tego modelu ma zwrócić uwagę na wyjątkowy charakter, jaki przybiera ta formuła w odniesieniu do departamentów wschodnich: Alzacji i Mozeli. Jak wykazano we wcześniejszej części opracowania, regiony te zachowały status kultów uznanych, co do których ustawa separacyjna nie znajduje zastosowania<sup>48</sup>. System konkordatowy, który miał mieć charakter tymczasowy i trwać do momentu integracji departamentów wschodnich, przyłączonych do Francji w 1919 r., z resztą terytorium, utrzymał się do dzisiaj, ze wszystkimi konsekwencjami prawnymi (wynagradzanie księży z budżetu państwa, utrzymanie nauczania religii w szkołach publicznych, rejestry cywilne prowadzone przez Kościoły). Decyzja Rady Konstytucyjnej z 2013 r. podtrzymująca legalność statusu konkordatowego właściwego dla Alzacji i Mozeli stanowi tym samym, iż w obrębie Francji może istnieć system prawny nieoddzielający instytucji republikańskich i religii<sup>49</sup>.

## WNIOSKI

Powyższy wywód pozwala wyciągnąć dwa zasadnicze wnioski. Po pierwsze: na gruncie definicyjno-prawnym nie wypracowano jasnej definicji zasady laickości. Nie dostarczają jej ani konstytucja, ani dokumenty normatywne niższego rządu (ustawy, rozporządzenia, opinie i wyroki sądów). Brak definicji normatywnej prowadzi zaś do braku jednolitej praktyki stosowania. Duch prawa – zasady laickości – jest odczytywany w kontekście danego czasu i konkretnej sytuacji społeczno-politycznej. O zasadzie rozdziału państwa od religii można więc mówić w kategorii wielości, a nie jako jednej regule prawnej o jednolitym przełożeniu praktycznym.

<sup>45</sup> *Discours de Nicolas Sarkozy au Palais du Latran le 20 décembre 2007*, „Le Monde” 2007, 20 XII, [online] [https://www.lemonde.fr/politique/article/2007/12/21/discours-du-president-de-la-republique-dans-la-salle-de-la-signature-du-palais-du-latran\\_992170\\_823448.html](https://www.lemonde.fr/politique/article/2007/12/21/discours-du-president-de-la-republique-dans-la-salle-de-la-signature-du-palais-du-latran_992170_823448.html), 17 III 2019.

<sup>46</sup> *Tamże*.

<sup>47</sup> J. Bauberot, *Le modèle français de laïcité...*, s. 6.

<sup>48</sup> Tenże, *Les sept laïcités françaises...*, s. 113.

<sup>49</sup> *Tamże*, s. 119-130.



Reguła konstytucyjnego rozdziału państwa i religii funkcjonuje poprzez nieustanne poszukiwanie kompromisów i próby przewycięzania różnic w rozumieniu francuskiej tradycji republikańskiej. Francuska laickość przyjmuje kolejne wcielenia, ale jej zasadniczy cel pozostaje niezmienny: ma służyć harmonijnemu współistnieniu jednostek tworzących społeczeństwo.

Kształtowanie się francuskiego modelu *savoir vivre ensemble* nie przebiegało w przeszłości bezkonfliktowo i nie jest takie obecnie. Państwo i jego instytucje działające w duchu republikańskim uwolniły się spod wpływu religii i postulują neutralność w kwestiach światopoglądowych. Z drugiej strony zobowiązały się jednak do gwarantowania wolności wyznania każdej jednostce. Jak cienka jest granica między gwarancją neutralności państwa a ograniczeniem wolności religijnej jednostki, wykazały choćby problem chust islamskich i zakaz prezentowania symboli religijnych w szkołach publicznych wprowadzony ustawą z 2004 r., do tej pory budzące kontrowersje<sup>50</sup>. Dyskusyjne w kontekście rozumienia standardu laickości jest również opłacanie szkół konfesyjnych pozostających w relacjach kontraktowych z państwem i podnoszona uprzywilejowana pozycja szkół katolickich<sup>51</sup>. Wielokrotnie powraca także pytanie o zasadność utrzymania statusu konkordatowego Alzacji i Mozeli.

Od lat 80. reguła laickości jest konfrontowana z islamem, religią praktykowaną przez 8% społeczeństwa i powszechnie rozumianą jako niekompatybilną z regułami laickiego państwa. Dysonans, jaki powstaje na styku dwóch kultur, islamskiej i republikańskiej, dotyczy nie tylko zagadnień natury prawnej, lecz także (a może przede wszystkim) ontologicznych i epistemologicznych. Zasada separacji państwa od religii zasadza się na rozdziale sfery publicznej i prywatnej, zaś w przypadku islamu rozróżnienie tych dwóch sfer, a także przypisanie im różnego statusu zachowań ocenianych jako religijne, nie jest oczywiste. Operowanie pojęciami sfer i wytyczanie ich granic, charakterystyczne dla zachodnich idei łączonych z demokracją, liberalizmem i indywidualizmem jednostki, na gruncie religii muzułmańskiej nie znajduje zastosowania. Prawo boskie, zapisane w Koranie i Sunnie, winno być bowiem przestrzegane w każdym miejscu i czasie<sup>52</sup>. Ta podstawowa różnica stanowi przeszkodę w poszukiwaniu wspólnych zasad dla harmonijnego współistnienia w „arelijnej republice” mniejszości, których religia ma charakter wszechobecny i uniwersalny.

## BIBLIOGRAFIA

- Barbier M., *Laïcité: questions à propos d'une loi centenaire*, „Le Débat” 2003, Vol. 127, nr 5, <https://doi.org/10.3917/deba.127.0143>.
- Barbier M., *Pour une définition de la laïcité française*, „Le Débat” 2005, Vol. 134, nr 2, <https://doi.org/10.3917/deba.134.0129>.

<sup>50</sup> J. Baubérot, *La commission Stasi vue par un de ses membres*, „French Politics, Culture and Society” 2004, Vol. 22, nr 3, s. 135-141.

<sup>51</sup> *Loi n° 59-1557 du 31 décembre...* Szerzej zob. M. Szewczyk, *Ewolucja republikańskiej laickości...*, s. 78.

<sup>52</sup> M. Kerrou, *Introduction*, [w:] *Public et privé en Islam. Espaces, autorités et libertés*, red. tenże, Tunis 2002, s. 17.



- Baubérot J., *Histoire de la laïcité en France*, Paris 2017, <https://doi.org/10.1484/M.BEHE-EB.5.113083>.
- Baubérot J., *La commission Stasi vue par un de ses membres*, „French Politics, Culture and Society” 2004, Vol. 22, nr 3, <https://doi.org/10.3167/153763704781808525>.
- Baubérot J., *La laïcité entre citoyenneté et droit de l'homme*, [w:] *Religion et politique, une liaison dangereuse?*, red. T. Ferencchi, Bruxelles 2004, *Interventions*.
- Baubérot J., *La laïcité falsifiée*, Paris 2012, *Cahiers Libres*.
- Baubérot J., *La laïcité, quel héritage? De 1789 à nos jours*, Genève 1990, *Entrée Libre*, 8.
- Baubérot J., *Le modèle français de laïcité n'existe pas, ou les six laïcités françaises*, *Histoire Engagée*, 19 II 2014, [online] <http://histoireengagee.ca/?p=4068>.
- Baubérot J., *Les sept laïcités françaises. Le modèle français de laïcité n'existe pas*, Paris 2015, <https://doi.org/10.4000/books.editionsmsmh.10860>.
- Baubérot J., *Vers un nouveau pacte laïque?*, Paris 1990.
- Baubérot J., Milot M., *Laïcités sans frontières*, Paris 2011, *La Couleur des Idées*.
- Bouillon H., *Le contenu et la valeur juridique du principe de laïcité*, „Les Annales de droit” 2014, r. VIII, <https://doi.org/10.4000/add.697>.
- Cabanel P., *Ferdinand Buisson. Père de l'école laïque*, Genève 2016, *Histoire*.
- Chesnel S., *Mères voilées interdites de sorties scolaires*, „L'Express” 2014, 9 V, [online] [https://www.lexpress.fr/education/meres-voilees-interdites-de-sorties-scolaires\\_1537358.html](https://www.lexpress.fr/education/meres-voilees-interdites-de-sorties-scolaires_1537358.html).
- Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République*, Commission Stasi, [online] <http://www.ladocumentationfrancaise.fr>.
- Création d'un comité Laïcité-République*, „Le Monde” 1991, 13 II, [online] [https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/02/13/creation-d-un-comite-laicite-republique\\_4013763\\_1819218.html](https://www.lemonde.fr/archives/article/1991/02/13/creation-d-un-comite-laicite-republique_4013763_1819218.html).
- Décision n° 2004-505 DC du 19 novembre 2004 sur Traité établissant une Constitution pour l'Europe* [Decyzja nr 2004-505 z 19 listopada 2004 r. na temat Traktatu ustanawiającego Konstytucję dla Europy], [online] <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2004/2004505DC.html>.
- Dictionnaire des parlementaires français. Notices biographiques sur les ministres, sénateurs et députés français de 1889 à 1940*, red. J. Jolly, Paris 1960.
- Dictionnaire historique de la langue française*, red. A. Rey, Paris 1998.
- Discours de Nicolas Sarkozy au Palais du Latran le 20 décembre 2007*, „Le Monde” 2007, 20 XII, [online] [https://www.lemonde.fr/politique/article/2007/12/21/discours-du-president-de-la-republique-dans-la-salle-de-la-signature-du-palais-du-latran\\_992170\\_823448.html](https://www.lemonde.fr/politique/article/2007/12/21/discours-du-president-de-la-republique-dans-la-salle-de-la-signature-du-palais-du-latran_992170_823448.html).
- Dossier d'histoire: les lois scolaires de Jules Ferry*, [online] <http://www.senat.fr/evenement/archives/D42/>.
- Falski J., *Współczesny obraz konstytucyjnej zasady laickości we Francji. Próba syntezy*, „Przegląd Sejmowy” 2015, Vol. 5, nr 136.
- Haarscher G., *La laïcité*, Paris 2011, *Que Sais-Je?*, 3129.
- Jankowska R., *Islam w przestrzeni publicznej laickiej Francji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K: Politologia” 2018, Vol. 25, z. 1, <https://doi.org/10.17951/k.2018.25.1.89>.

- Kerrou M., *Introduction*, [w:] *Public et privé en Islam. Espaces, autorités et libertés*, red. M. Kerrou, Tunis 2002, <https://doi.org/10.4000/books.irmc.242>.
- Kessel P., *La laïcité est le moyen de la paix sociale*, 18 XI 2017, [online] <https://www.marianne.net/debattons/tribunes/la-laicite-est-le-moyen-de-la-paix-sociale>.
- Konstytucja Republiki Francuskiej*, przeł. W. Skrzydło, Warszawa 2005.
- La Laïcité à l'épreuve. Religions et libertés dans le monde*, red. J. Baubérot, Paris 2004, *Tour du Sujet*.
- Leroux Ch.-E., *Le habits neufs de la laïcité*, „Les Dialogiques du mémorial de Cean”, [online] [https://www.memorial-caen.fr/sites/memorial\\_caen/files/laicite.pdf](https://www.memorial-caen.fr/sites/memorial_caen/files/laicite.pdf).
- Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat* [Ustawa z 9 grudnia 1905 r. dotycząca rozdziału Kościołów i państwa], [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>.
- Loi n° 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics*, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?categorieLien=id&cidTexte=JORFTEXT000000417977>.
- Loi n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public*, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000022911670&categorieLien=id>.
- Loi n° 2016-483 du 20 avril 2016 relative à la déontologie et aux droits et obligations des fonctionnaires*, [online] <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000032433852&categorieLien=id>.
- Loi n° 59-1557 du 31 décembre 1959 sur les rapports entre l'Etat et les établissements d'enseignement privés* [Ustawa nr 59-1557 z 31 XII 1959 dotycząca relacji między państwem i prywatnymi instytucjami edukacyjnymi], „Journal Officiel de la République Française”, 3 I 1960.
- Madaj M., Pasek Z., *Kulturowe i prawne aspekty kontrowersji wokół chusty muzulmańskiej w Francji*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2012, nr 15.
- Orzeszyna K., *Świeckość szkoły a nauczanie religii we Francji*, „Rocznik Nauk Prawnych” 2004, r. XIV, z. 2.
- Roy O., *La laïcité face à l'Islam*, Paris 2005, *Essais*.
- Szewczyk M., *Ewolucja republikańskiej laickości we Francji od czasu uchwalenia ustawy o rozdziale Kościołów od Państwa z dnia 9 grudnia 1905 r.-wybrane problemy prawne*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, Vol. 21, nr 5, <https://doi.org/10.15804/ppk.2014.05.04>.
- Vocabulaire juridique*, red. G. Cornu, Paris 1987.
- Weber M., *Racjonalność, władza, odczarowanie*, oprac. i przeł. M. Holona, Poznań 2004.

---

Dr Ewa SZCZEPANKIEWICZ-RUDZKA – politolog, adiunkt w Zakładzie Strategii Stosunków Międzynarodowych. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na procesach transformacji społeczno-politycznych w krajach Maghrebu, relacjach islam–Zachód, zagrożeniach bezpieczeństwa współczesnego świata.